

TARİHÎ TIP METİNLERİNDE DİL VE ÜSLUP

Mücahit AKKUŞ*

ÖZET

Her eserin kendine özgü bir dil malzemesi vardır. Bu dil malzemesini yazarlar ve şâirler kendi üsluplarıyla zenginleştirirler. Bu sebepten dolayı her çalışmanın dil ve üslup özelliği farklı bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu durum tarihî tıp metinleri için de söz konusudur. Hekimler ele aldıkları konuları edindikleri bilgi ve tecrübeyle ortaya koymuşlardır. Bu eserlerde çok farklı unsurlar ortaya konulduğu gibi aynı zamanda benzer özellikler de görülmektedir.

Osmanlı dönemi tıp eserleri telif ve tercüme eserler olarak karşımıza çıkmaktadır. Tıp eserlerinin içeriğinde ağırlıklı olarak ecza, ilaç tariflerine yer verilmekte ve bunların çeşitli tedavilerde nasıl kullanılacakları hakkında açıklama yapılmaktadır. Konu aynı olduğu için ortak noktaların fazla olması doğal bir durumdur. 14. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar yazılmış tıp metinleri; sözlük bilimi, anlam bilimi, söz dizimi, şekil bilgisi vd. hususlar bakımından zengin dil malzemesine sahiptir. Bu zenginlik, araştırmacıların tarihi tıp metinlerine ilgi duymasına zemin hazırlamıştır.

Bu çalışmada Osmanlı dönemi tıp metinlerinin nasıl ele alındığı sorusunun cevabı aranmıştır. Farklı yüzyıllarda yazılmış/tercüme edilmiş tıp metinlerinden bazıları incelenmiştir, ortaya çıkan netice farklı başlıklar altında değerlendirilmiştir. Her başlık için örnekler sıralanmıştır. Bu çalışmaların Türkçenin söz varlığına katkısı ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, tıp metinleri, söz varlığı, dil, üslup

LANGUAGE AND STYLE IN HISTORICAL MEDICAL TEXTS

ABSTRACT

Each work has its own language material. This language material writers and poets enrich their own style. For this reason, the language and stylistic features of each study emerge in a different way. This is also the case for historical medical texts. Physicians have discussed the issues they have learned with the knowledge and experience they have acquired. In these works, many different elements are revealed and similar features are observed.

Ottoman period medical works appear as works of copyright and translation. The contents of the medicine works mainly include pharmaceuticals, medications, and explanations on how to use them in various treatments. Since the subject is the same, it is natural that the common points are too common. Medical texts from the 14th to the 19th century; lexicography, semantics, syntax, morphology, etc. has a rich language material. This richness has laid the ground for researchers to be interested in historical medical texts.

In this study, the answer to the question of how the medical texts of the Ottoman period were addressed. Some of the medical texts written/translated in different centuries were examined, the result was evaluated under different headings. Samples are listed for each title. The contribution of these studies to the vocabulary of Turkish has been put forward.

Keywords: Ottoman, medical texts, vocabulary, language, style

* Öğr.Gör.Dr., Hitit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
e-posta: mucahitakkus@hitit.edu.tr

Giriş

Türklerde tıp biliminin başlangıcı çok eski çağlara kadar dayanmaktadır. Uygurlar döneminden başlayarak farklı Türk lehçelerinde yazılmış eserler üzerine araştırmacıların çalıştığı bilinmektedir. Bu çalışmada bilhassa Osmanlı sahası tıp biliminin seyri ve bu dönemde yazılmış eserlerin dil ve üslubuyla ilgili ipuçları aranacaktır. Hekimlerin kullanmış oldukları dil, tıp biliminin ilerleme seyri açısından ayrı bir değer taşımaktadır.

Türkçe tıp kitapları, özenti ve sanat endişesi güdülmeden, yalnız öğretmek ve faydalı olmak amacıyla mümkün olduğu kadar sade bir dille yazılmıştır. XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde telif ve tercüme eserlerin yazılması ağır aksak giderken, Beylikler döneminde, bilhassa Aydın, Candar, Germiyan, Mentеше ve Osmanoğulları'nda önem kazanmış ve pek çok eser Türkçeye kazandırılmıştır (Bayat 2016: 281).

Bu dönemden sonra tıp kitaplarının hem manzum hem de mensur olarak ele alındığını görmekteyiz. Ancak Selçuklu dönemi hekimleri de tıp alanına önemli katkıda bulunmuşlardır. Bu durum için Süheyl Ünver şu ifadeleri kullanmaktadır; *Selçuklu hekimleri tababet tarihimize büyük namlar bırakmışlardır. Bunların tıbbi klasiklere ve kitaplara ehemmiyet verdiklerini ve yeniden de kitap yazdıklarını kütüphanelerimizin yazma eserler kısımlarında seyrek olmayarak tesadüf ediyoruz* (Ünver 2014: 88).

XIV. yüzyılın ortalarından itibaren, birkaç istisna dışında, hemen hemen bütün tıp kitapları bugün dahi kolayca anlaşılabilir bir Türkçeye yazılmış veya önemli Arapça eserler Türkçeye tercüme edilmiş, tıbbi terminoloji ise Arapça, Farsça ve bazen Yunanca yanında Türkçe olarak da kullanılmaya başlamıştır (Bayat 2016: 281). Bu husus Türkçe tıp terimlerinin kullanım alanını göstermesi bakımından da önemli olacaktır. Diğer dillerdeki tıp terimlerinin Türkçe karşılıklarının olması Türkçe için büyük önem taşımaktadır.

Klasik dönemin Osmanlı hekimleri İslam tıbbının Arapça ve Farsça kaynak eserlerinden doğrudan ya da Türkçeye çevrilenlerden yararlanmanın yanı sıra telif eserler de meydana getirmiştir. XV. yüzyıldan itibaren sayısı hızla artan Türkçe tıp kitabı müelliflerinin çoğu ana kaynaklarını belirtmiş, kendi fikirlerini ileri sürmüş ve tecrübelerini belirtmiştir. Osmanlı döneminde Davud-i Antakî, Hacı Paşa ve Muhammed b. Mahmud eş-Şirvanî gibi âlimler tarafından Arapça ve Farsça tıp kitapları kaleme alınmıştır. Erken dönem Türkçe tıp kitapları Türkçe tıp dilini en üst seviyede yansıtmaları bakımından büyük değer taşır. Osmanlı dönemine ait bilinen ilk Türkçe tıp kitabı Geredeli İshak'ın 792'de (1390) yazdığı Edviye-i Müfrededir (Sarı 2012: 107). Bu tarihten sonra Osmanlı sahasında birçok eserin ortaya konulduğu görülmektedir. Bu eserler konu itibarıyla birbirine yakın olsa da konuları ele alış biçimleri bakımından farklılık göstermektedir.

Klasik Osmanlı tıbbi hastalıklardan korunma üzerine yoğunlaşmıştı. Tedavinin esası bozulan mizacın düzeltilmesine dayanırdı. Osmanlı tıp kitaplarında sağlıklı yaşama kurallarına büyük önem verilir. Yiyecek ve içecekler, spor, uyku, hamamda

yıkanma ve duyguların insan sağlığı üzerindeki etkileri, sağlıklı yaşama yardımcı olacak tedbirler anlatılır. Sağlığı koruma ve sağlıklı yaşam için nelerin yapılması nelerin yapılmayacağı; mizaca, mevsime, zamana göre alınması uygun gıda çeşitleri ve nitelikleri; giysilerin sağlığa etkisi; beden hareketinin ve dinlenmenin yarar ve zararları, uykunun etkileri, hamamın yarar ve zararları; organların korunması; kusturucular ve müshillerle bedenin temizlenmesi gibi konular işlenirdi (Sarı 2012: 105).

Uzun yıllar hatta İstanbul'un fethinden sonra da, doğulu karakterini koruyan Osmanlı tıbbının Batıyla olan ilk önemli ilişkisi XVII. yüzyılda başlar. Bundan önce de dinî ve sosyal yaşayış farkları seyahat zorluğu gibi nedenlerle yabancı ülkelere gidemeyen hekimlerimiz Anadolu'ya gelen yabancı hekimlerle ve özellikle Pedua, Salerno gibi tıp okullarından gelip Galata'da bir koloni halinde yerleşen İtalyan hekimleriyle temas ederek Batı kaynaklarını kısmen tanıyabilmişlerdir. Fakat XVII. yüzyıllarda Latince, Fransızca, İtalcaya vâkıf olan hekimlerimizin çoğalmasıyla bu temas daha kesin mahiyet almıştır (Uzel 1999: 487). Osmanlı hekimleri bu kaynakları tanıdıkça tıp bilimiyle ilgili birçok alanda tecrübelerini arttırmışlardır. Bu alanlardan bir tanesi de eczacılıktır. Osmanlı hekimleri eczacılık konusuna büyük önem vermiş, genel tıp kitaplarında ilaç tedavilerine daima geniş yer ayırmış, basit ve birleşik ilaçlarla ilgili birçok telif ve çeviri kitap hazırlanmıştır (Sarı 2012: 107).

Osmanlı dönemi tıp anlayışı kısaca bu şekilde ele alınabilir. Bu bilgiler ışığında yazılmış tıp metinlerini birçok yönden inceleme imkânı bulmaktayız. Tıp metinlerinin dilini ve üslubunu daha yakından tanımak için de aşağıdaki inceleme alanlarını değerlendirmek ve bu alanların üzerinde çalışmak yerinde olacaktır:

Tıp metinleri;

- Sözlük bilimi açısından değerlendirilebilir. İçerisinde geçen farklı dillerdeki kelime dağarcığı, dillerin tarihî sözlük çalışmaları için önemlidir.
- Türkçe tıp terimlerinin ortaya konması açısından önemlidir. Türkçenin tıp alanındaki kelime kadrosunu ortaya koyma adına yeterli veriler bu kitaplarda mevcuttur.
- Metinlerde günlük hayatta kullanılan sözcükler çok sık görülmektedir. Bu durumun da Tarama ve Derleme sözlüklerine katkısı olacaktır.
- Geçmişten günümüze halk hekimliği alanı ile ilgili karşılaştırmalı bir çalışma alanı oluşturabilirler.
- Ses ve şekil bilgisi yönünden değerlendirilebilir. Bilhassa Osmanlı Türkçesi dönemi gramer özelliklerini görme adına önemlidir.
- Cümle bilgisi yönünden değerlendirilebilir. Kelime gruplarının kullanım şekillerini yakından tanıma fırsatı doğacaktır.
- Anlam bilimi yönünden değerlendirilebilir. Özellikle kelimelerin mecazi yönleri, deyimler, benzetmeler ve diğer anlam bilimi öğelerini inceleme adına önem taşımaktadır.

- Tıp tarihi araştırmaları açısından değerlendirilebilir. Eserler, eski çağlardan günümüze tıp biliminin nasıl geliştiği konusunda bilimsel veriler sunmaktadır. Ayrıca günümüzdeki alternatif tıp alanı için de bilgi kaynağı olabilirler.

-Ad bilimi yönünden değerlendirilebilir. Özellikle metinlerdeki kişi adları, yer adları vd. Özel adları inceleme imknı bulunabilir.

Tüm bu değerlendirmeler ışığında aşağıdaki bazı temel başlıkların metinlerde nasıl geçtiğini görebiliriz:

Açık-Anlaşılır Olma-Sadelik

Örneklerde de görüleceği gibi ifadeler günümüzde dahi rahatça anlaşılabilecek niteliktedir. Sadece zamanla oluşan günümüzden farklı bazı ses ve Şekil zellikleri mevcuttur. Örneğin, meclisde>mecliste, uyęu>uyku, zarardur>zarardır, kefin>(kefini: köpüğünü) alalar, birle> ile, anila>onunla...

Ola meclisde balığ sdli orba

Birin y birini hiç yme aşl (Mecm 'i Tıp-4a)¹

Őaęın uyuma hergiz gündüz uyęu

Őarardur tme anı gendne h (Mecm 'i Tıp-4a)

Őarb-ı reyhn, ...andan indreler, Őovudalar, bir zişli kaba koyalar, bir a gün ağzın au koyalar, t ki ger gendden kaynaya, kefin alalar.. (Edviye-i Mfrefde-60b)

Şol gıdalar ki sevda mizclu kişilere didk anları yimek gerek göz mizc sovu suya girmemek gerek ve çatı sovu su içmemek gerek başi sovu sudan Őakinma gerek sovu yirde yatmama gerek ki nezle getirr (Kitb'l Mhimmt-6a)

std 'ria tarafından baş tamarından faşd itdirb helle maşbh virdi ve bu maşbha mdvemeden ęařlet eyleme diyü tenbih eyledi (Tercüme-i Ebbekir er-Rz-22b)

... eger bir kimesne fıstu abını azcu Şeker ve sg birle aynadalar ve ivma getirler (Terceme-i Akribdn149-b)

besfayic ayalar üstünde biter yeşil kkdr (Lügat-ı Mşkilt-ı Ecz-2b)

...sünger gibi haşf bir beyaz taşdır delik delik olur hamamlarda anila ey oğarlar (Mecm 'a-i Tıbbiye-4a)²

bu dev cümle ağrılı ki gerek issi olsun ve gerek Őovu olsun ve gerek ierde olsun ve gerek taşrada olsun cümlesini teskn ider (Ĝyet'l Mntehf Tedbri'l-Merz-73a)

¹ Metin rneklerinin yanında hangi eserden alındığı ve varak numarası gösterilmiştir. Metinler üzerinde çalışan kişileri ise kaynakça bölümünde göstermiş bulunmaktayız. Yine kaynakçada bulunan eserlerin sözlük kısımlarından da yararlanılmıştır.

² Bu eser mer Őif'nin 9 varaklık bir eseridir. Tarafımızca bu eser üzerine hlen dilbilgisi ve anlam bilimi incelemesi yapılmaktadır.

Başka Âlimleri Kaynak Olarak Gösterme

Kaynak göstermek bilimsel çalışmaların temelini teşkil eder. Bundan dolayı hekimler eserlerinde sık sık kişi isimleri, eser isimleri vd. hususlara başvurmuşlardır. Eserlerde kaynak olarak gösterilen kişilerden bazıları şu şekildedir:

Bu ḥabb Şerîfî³ Yâdigârî

Vériüpdür ‘ilm-i ṭbda iştiḥârî (Mecmâ‘-i Tıp-29a)

Delîli var bu ḳuluñ diñle rüşen

‘Alî Sînâ⁴ dan⁴ işit ḳıṭ’asın sen (Mecmâ‘-i Tıp-3b)

..cālîñ üs⁵ terkîb etmişdür cirâḫata ekesin ḳanın ṭuta ve tîz bitüre (Mücerreb-nâme-35a)

Celâeddîn Hacı Pâşâ⁶ raḫmetü’llâhî ‘aleyhi ḫavaşdan zikritmiş bizüm zamânumuzda ṭa‘ûn vâki‘ oldı evvelinde ḳan alduḳ buzıla sirgengübîn virdük (Kitâbü’l Mühimmât-3a)

‘İsî (A.S) zamânında Cālîñ üsa ḫaber vermişler ki bir kişi ḳopdı ki ölüyi diri ḳılır. Cālîñ üs eyitmiş: “Varuñ, görüñ, eger ılıcaḳ şuyıla dirildürse ṭabîbdür, ḫikmet bilür, ılıcaḳ şuyıla degülise peygâmberdür, mu‘cizesi var, aña uyuy.. (Edviye-i Müfredede-13b)

ebû ali sînâ ve calinos ve bokrat⁷ hekîm kulunca merhem-i bâselîkûn beyân olunur kim eczâsı budur (Yâdigâr-311a)

na‘nâ⁸ ḳabın ve fıstıḳı emeler muḫammed zekeriyyâ⁸ bu şarâbda maşṭakî yerine kündür getirmişdür (Terceme-i Akrahâdîn-149a)

şeyḫ-i re ‘îs Sînâ ki ne güzel dimişdir müshil devâ gerçi semmiyetli olmazsa da illâ ṭabî‘at üzerine şaḳıldır... (Ġâyetü’l Müntehâ fî Tedbîri’l-Merzâ -53b)

Bir Terimin Türkçede ve Başka Dillerdeki Karşılığı

Bu örnekler sözlük bilimi için önemli malzemelerdir. Aynı zamanda hekimlerin diğer dillere ne kadar tanıdık olduklarının da bir göstergesidir.

Biter ṭaḫlarda levfü’l-ḫayya dérer

Yılan bıçaḡı dérer Türkçe ekşer (Mecmâ‘-i Tıp-28a)

ḳuzḡun otı ki ‘arabca serḫas derler. (Edviye-i Müfredede-29a)

³ İbn-i Şerîf, 15. yüzyılda yaşamış bir hekimdir.

⁴ İbn-i Sînâ, 10. yüzyılda yaşamış bir hekimdir.

⁵ Yunan hekim ve filozof, Galen olarak bilinir.

⁶ Hacı Paşa, 14. yüzyıl Anadolu sahasında yaşamış bir hekimdir.

⁷ Hipokrat, antik çağın en büyük hekimidir.

⁸ Râzî olarak bilinir. 900’lü yıllarda yaşamış İslam dünyasının büyük hekimlerindedir.

Ebem gömeci dedükleri ot ki fârsîce adı hürperestdür (Edviye-i Müfredde-1b)

şarâb-ı inebü's-sa'leb ki Türkçe it üzümü dirler veremi olan kişiye hiç bunun şarâbından fâidelüarak şarâb yokdur (Yâdigâr-71b)

hınta: Kamh tesmiye olunur. Türkçe buğday, Fârsice gendüm derler. Ve suda pişmiş ve kabuğu çıkmış buğdaya Arapça deşîşe ve zamm ile burgul derler ki avam tahrif edip bulgur derler. (Risâle-i Fevziyye fî Lügâti'l-Müfredâti't-Tıbbiyye s.97)

giciyügi ve şol bitî kim deriniñ üstinde yapışur aña türkce kırkayaqlu derler (Terceme-i Akrahâdîn-234b)

habb-ı kanırya kırt bağı dedükleri bir ağacın yemişidür türkler ezeltere derler (Lügat-ı Müşkilât-ı Eczâ-18a)

ferâsiyün ki Türkîde it siyegi dirler (Gâyetü'l Müntehâ fî Tedbîri'l-Merzâ-73b)

kınakına bir kırmızı kabuğdur dârçîne benzer bir ağacın kabuğudur yeni dünyadan gelür ispanya lisânında palus kılunturas dirler lañnce kınakırbar dirler (Mecmû'a-i Tıbbiyye-7a)

Burada belirtilen örneklerin bazılarını bir sıra dahilinde verdiğimizde şöyle bir tablo karşımıza çıkacaktır:

Türkçe	Arapça	Farsça	İspanyolca	Latince
yılan bıçağı	levfü'l-hayya			
kuzgun otı	serhas			
ebem gömeci		hürperest		
it üzümü	şarâb-ı inebü's-sa'leb			
büberiyye	iklilü'l-cebel			
yeni dünya	kınakına		palus kılunturas	kınakırbar

Tarihî tıp metinlerinde yer alan yabancı kökenli kelime sayısı incelendiğinde Arapça kelime sayısının yüksek oranda olduğu görülmektedir. Yabancı dillerden geçen kelime dağılımının sıralaması 1. Arapça 2.Farsça 3. Latince, Yunanca, Hintçe vd. olarak karşımıza çıkar.

Emir ve İstek Kiplerinin Sık Kullanımı

Hekimlerin hastalığın tedavisinde yapılması gerekenleri emir ve istek kalıplarıyla kullanması tıp metinlerinin hemen hemen hepsinde görülen bir durumdur.

On üç yaşında yigit gelse nâ-gâh

Şaķın ķan alma andan olgıl⁹ āgāh (Mecmā^ʿ-i Tıp-6b) (Emir)

üstād anıñ tedbîrinde bezr-i kışsa ve bādem ve şeker her birini münferid evirmege mülāzemet idüñ eşyā^ʿ-ı lezceden imtinā^ʿ idüñ diyü emr eyledi (Tercüme-i Ebûbekir er-Râzî-90b) (Emir)

ruṭûbet-i müşhilesi gitsün arzîyyesi kalsun.. (Ġāyetü'l Müntehāfî Tedbîri'l-Merzâ-26b) (Emir)

kemāl bulsun déyenler iki veyā üç yldan soñra isti'māl étsünler (Terceme-i Akrahâdîn-272a) (Emir)

Aşağıda geçen istek kipi örnekleri incelendiğinde gereklilik anlamı içerdiğini ve tavsiye etme anlamı da kattığını söyleyebiliriz.

ve ķar ya buz ya şovuk şı içinde anları bir ķabila şovutmuş olalar ve ğidā kavrulmuş balıķ ola, etmegile ve hıyār ve şınhıyār vereler (Edviye-i Müfredde-62a) (İstek)

.. yumşak dögesin ve harîrden eleyesin elli direm cām şaġaruñ revāķını ol döġdüġüñ otları anuñla yoġurasın merhem edesin (Mücerrebname-35b) (İstek)

.. şebrem her birinden dörder dirhem ķamusın döğeler ve eleyeler ve yoguralar ve ħablar eyleyeler (Terceme-i Akrahâdîn-189a) (İstek)

Tamlamaların Sık Kullanımı

Zeynep Korkmaz, tamlama için; *bir ismin anlamının tam olarak belirlenebilmesi için, o ismin, tamlayan görevindeki bir isim veya isim soyundan sıfat, zamir gibi başka bir kelime ile tamamlanması; bir tamlayanla bir tamlananın oluşturduğu kelime grubu (Korkmaz 1992: 145) tanımını yapmıştır. Metinlerdeki anlam bağlantılarının daha iyi oluşması için de hekimler; ilacın kullanım şekilleri, kullanım sıklığı, ölçü miktarları, bitkilerin nitelikleri ve diğer tüm unsurlar ile ilgili olarak eserlerinde sık sık isim ve sıfat tamlamalarına başvurmuşlardır.*

Sıfat Tamlaması Örnekleri:

Béşer ħab her géce vér ola ihyā (Mecmā^ʿ-i Tıp-8b)

Ki kırķgün arpa içre ħıfz ele (Mecmā^ʿ-i Tıp-16b)

Yigirme béş direm çek anı cānā (Mecmā^ʿ-i Tıp-9a)

ķuri balıķdan ve soġandan ve sıġırdan ictināb ide (Tercüme-i Ebûbekir er-Râzî-12b)

posalu ķana beñzer ķarûre şahibi ki ħummāsı daħı var idi (Tercüme-i Ebûbekir er-Râzî -95a)

ikişer dirhem zencebîl ve nuşādır yarımşar dirhem.. (Tercüme-i Ebûbekir er-Râzî -150a)

⁹ ğıl, ğil eki Türkçede ikinci tekil şahıs emir kipi için kullanılır. Bu örnekler Türkçenin hem doğu hem de batı kolunda yazılmış metinlerinde görülmektedir. Aynı zamanda Osmanlı sahası tıp metinlerinde de 18. yüzyıla kadar görülen bir ektir.

yosun didikleri **saçaklı nesnedir** (Mecmû‘a-i Tibbiyye-2a)

iki yüz direm dārçîn ile kaynamış üzümün maḥbūhundan ḥall idüb marîze virilür (Ġāyetü’l Müntehâ fi Tedbiri’l-Merzâ-51a)

İsim Tamlaması Örnekleri:

Ne cins olsa eger baş aġrısı heb (Mecmâ‘-i Tıp-8a)

Ṭavuk kurşaġnuñ zârî begāyet (Mecmâ‘-i Tıp-13a)

kerefis şuyıyla ḥall edeler (Terceme-i Akribâdîn-188b)

luffâh dibinüñ kabıdur (Terceme-i Akribâdîn-9b)

besfâyici bir dutam kelem yapraġyula bişüreler (Edviye-i Müfrede-58a)

ya nîyürek oynaması.. (Edviye-i Müfrede-49a)

Anlatılan Durumların Açıklamalarıyla Birlikte Verilmesi

Tarihi tıp metinleri bilimsel eserlerdir. Hekimler bu eserler içerisinde neyin nasıl yapılması gerektiğini tek tek izah etmişlerdir. Bunun yanında bunlarla ilgili o zamanın şartlarına göre açıklanan bilimsel veriler de ortaya konarak bilgiler verilmektedir.

Uyhu ve uyanıklık tedbîrindedir uyhunun eyü vakti oldur kim ta‘âm fem-i mi‘deden aşığa ka‘rına inmiş ola ve mi‘denin kuvvet-i hâzimesi ânda tamâm eser ve tasarruf etmiş ola bu tasarruf iki sa‘atden sonra olur ve mi‘de hâlî iken uyumak ziyân eder. (Yâdigâr-17b)

Açıklama: Uyku ve uyanıklık ile ilgili bir açıklama yapılmaktadır. Uykunun doğru vakti yemeğin midede sindirilmesi ve karna inmesiyle olur. Mide görevini yerine getirmiş olur. Ancak bu görev iki saatte gerçekleşir. Eğer mide görevini yerine getirirken uyunursa insana rahatsızlık verir.

imdi ma‘lûm ola kim insânda üç kuvvet vardır evvelkisi tabî‘yyedir bunuñ maḥalli karaciğerdir ve bu kuvvetlerden beden ġidalanur ve büyür ve bu kuvvet milḥ aşlındandır ve ḥâfız-ı ḥayvândır ikinci kuvvet-i ḥayvaniyyedir bunuñ maḥalli kalbdır ve bu kuvvet kibrî‘ aşlındandır üçüncü kuvvet-i nefsâniyyedir dimâġdandır ve bu kuvvet zıbaġ aşlındandır (Ġāyetü’l Müntehâ fi Tedbiri’l-Merzâ-13a, 13b)

Açıklama: Herkesçe bilinen bir durum ki insanda üç kuvvet vardır. Öncelikle karaciğer gösterilmiştir. Bedenin ġidalandığı yer olarak belirtilmektedir. Bu kuvvetin tuz ile ilgili olduğu belirtilmiştir. Koruma görevindedir. Canlının kuvvet merkezi kalptir ve varlıkları oluşturan temel unsurlardan biridir. Üçüncüsü ise beyindir ve civa ile ilgilidir.

Eger alçaġ atarsa nabzı bîmâr

Ḥarâret azlıġdur éy yâr (Mecmâ‘-i Tıp-7a)

Açıklama: Eğer hastanın nabzı yavaşlarsa, bu durum, bedenin ısı kaybıyla ilgilidir.

Parasulse eydür ki **tuz bir cevherdir** cümle ‘ufûnetleri izâle ider ve cümle şeyleri ta‘affünden şaklar hıfz ider çünkü milhiñ kendüde bu fi‘l olunca rûhunda bu fi‘l iz‘âf ve muzâ‘af olur (Gâyetü’l Müntehâ fî Tedbîri’l-Merzâ-65b)

Açıklama: Parasulse şöyle açıklamıştır, tuz bir cevherdir, bütün iltihapları giderir, her şeyi bozulmaya karşı korur, bunun sebebi özünde olanı iki kat olarak dışarıya yansıtmadır.

Cümle Yapısı

Dönem metinlerinde sıkça karşılaşılan bir durum da cümlelerin bilhassa bağlaçlarla bağlanmasıdır. Bu cümleler birbirine bağlanarak uzunlukları bir paragrafı dahi bulmaktadır. Tıp metinlerinde bir hastalık, hastalığın tedavisinde kullanılacak ilaçlar, kullanım zamanları gibi hususlar arka arkaya sıralandığından bağlaçların yoğun kullanılması doğal bir durumdur.

bütün baş ağrısı ta‘bîr olunan şudâ‘a mübtelâ olup beş gün mütemâdi olmuş idi ve tabi‘atı kabz üzre idi ve üstâda arz eylediği hâlde cebhesine ve verâ‘-ı enfine dağı vaca gelmiş idi (Tercüme-i Ebûbekir er-Râzî-5a)

*şaynadalar **tâkim** şarâb gide yağ kıla ve saklayalar (Terceme-i Akrahâdîn-241b)*

*bu devâ gâhice kış olmağla kuru eczâlardan düzülür ammâ gâyet güzel olanı yaş eczâlar ile düzülüb ‘amel olunur **ammâ** lâyıktır ki tâze yaralara ve eski yaralara ve kabarcıklar ve çibanlara bu devâyı komazdan evvel şarâb-ile yıkana (Gâyetü’l Müntehâ fî Tedbîri’l-Merzâ-91a)*

şamg-ı arabî her birinden berâber bu cümlesin ayru ayru dögesin ve eleyesin ve er oğlan emdüğü südile yoğurub beze dürtüb zamâd edesin (Mücerreb-nâme-25b, 26a)

*şudemâ-yı hükemâ magnisiyâ dirler **lâkin** anlardan sonra zâhir olan eñbbâ gâlat idüb vâkıf olmadıklarından magnisiyâ entimün degildir dirler (Mecmû‘a-i Tıbbiyye-1b)*

Benzetme Ögelerinin Çokluğu

Benzetme bir anlatımın güçlü kullanımı için gereklidir. Nitekim sözlükte benzetme tanımı için; *bir şeyin niteliğini anlatmak için o niteliği eksiksiz taşıyan bir şeyi örnek olarak gösterme işi (TDK 2005: 245)* olarak geçmektedir. Bu tanım daha çok edebi metinler için yapılmıştır. Çünkü benzetme ögeleri edebi metinlerde daha sık karşımıza çıkmaktadır. Ancak tıp metinlerinde de hekimin ele aldığı konuyu daha iyi anlatabilmesi için bu yola başvurduğunu görüyoruz.

*fulful-ı esved iki dirhem cümle dögeler ve eleyeler ve saklayalar ve **sürme gibi çekeler** (Terceme-i Akrahâdîn -258b)*

*üşkündiyün yarpuz nev‘inden **şarmışak gibi** kıoşar bir otur (Lügat-ı Müşkilât-ı Eczâ-4b)*

*kank şol **kırdcağız gibi** yemişlerde olur boğun boğun (Lügat-ı Müşkilât-ı Eczâ-40b)*

*zarfıñ dibinde kalur bir **kırmızı bal gibi** akıcı şey kalur (Ġāyetü'l Müntehâ fî Tedbîri'l-Merzâ-91a)*

*bir gözine **bâdincâna müşâbih** bir şiş gelüp hatta hadekası müstesir olmuş (Tercüme-i Ebûbekir er-Râzî -26b)*

*ol yerlerde **bakıra beñzer** kumlar buldular (Ġāyetü'l Müntehâ fî Tedbîri'l-Merzâ-8a)*

*iki gözümün mabeyninde **tahta bitine benzer** bir şey görünür (Tercüme-i Ebûbekir er-Râzî -28b)*

*misvakü'l-abbâs **mersin yemişine beñzer** bir yemişdür aña müşâbihdür (Lügat-ı Müşkilât-ı Eczâ-51a)*

Buradaki benzetme unsurları şu şekilde ele alınabilir:

- İlacın göze sürme işi, sürme çekmeye benzetilmiş,
- Üşkündiyün bitkisi, koku yönünden sarımsağa benzetilmiş,
- Kank canlısı, görüntü bakımından zararlı kurtçuğa benzetilmiş,
- Bir karışım, akıcılık yönünden kırmızı renkli bala benzetilmiş,
- Kişinin gözüne büyüklük bakımından patlıcana benzer bir şişin geldiği belirtilmiş,
- Kum, renk bakımından bakıra benzetilmiş,
- İki göz arasında meydana gelen şey, şekil bakımından tahta bitine benzetilmiş,
- Misvakü'l-abbâs adlı yemiş şekil bakımından mersin yemişine benzetilmiş.

Sebep Sonuç İlişkisi

Bu çalışmaların bilimsel nitelikte olduğu yukarıda belirtilmişti. Bilimsel çalışmaların bir diğer önemli yönü de durumları sebep ve sonuçlarıyla birlikte yansıtabilmektir. Hekimler de örneklerde görüldüğü gibi olayların gelişme sürecini anlatırken sebep-sonuç yönlerini göstermektedirler.

Eger geç geç atarsa nabzı anuñ

Bürüdet vardur añla nişānuñ (Mecmâ'-i Tıp-7a)

Sebep: Bürüdet (soğukluk) olması

Sonuç: Nabzın yavaş yavaş atması

ba'dü'l-hacâmat harâretini teskîn için kar suyu ile soğumuş sevîk-i hınñadan bir şerbet virilmiş idi (Tercüme-i Ebûbekir er-Râzî -28a)

Sebep: Kan aldırmadan sonraki hararet

Sonuç: Kar suyu ile soğutulmuş buğday türünden bir şerbet verilmesi

maştaķîyi ma‘îde kuvvetiçün komuşlardur ve selîheyi ve za‘ferânı ahlâf pişürmegiçün komuşlardur (Terceme-i Akribâdîn-88a)

Sebepe: Mideye kuvvet vermek; karışımı pişirmek

Sonuç: Sakızın alınması; burçak ve safranın kullanılması

Sonuç ve Öneriler

Osmanlı dönemi tıp metinlerinde zengin bir kelime hazinesi mevcuttur. Yukarıda incelenen ögeler göstermiştir ki tıp tarihi metinleri kendine ait yapısıyla üzerinde önemle durulması gereken bir alandır. Ele alınan konular çerçevesinde şu değerlendirmeleri yapmak mümkün olacaktır:

1. Osmanlı sahası, tıp eserlerinin ortaya konulduğu yoğun bir dönemdir. Tıp metinlerini ele alırken Latin alfabesine aktarım yapmak ve bunlar üzerinde bir dizin oluşturmak son derece önemlidir. Ancak yapılan bu çalışmaların yanında eserler, anlam bilimi, ses ve şekil bilgisi, cümle yapısı gibi hususlar içinde de değerlendirilmelidir. Görülmüştür ki her bir metinde kendine has dil zenginliği mevcuttur. Bu dil zenginliği içerisinde Türkçe ve diğer dillere ait tıp terimleri, mecazi kavramların kullanımı, yabancı terimlerin Türkçe karşılığının verilmesi gibi durumlar tarihî tıp metinlerinin özellikle ayrı bir inceleme alanı olmasını gerektirmektedir. Her bir tıp metni kendi içinde bir sözlük mahiyetindedir. Bu zamana kadar hazırlanmış tıp terimleriyle ilgili sözlükler, araştırmacılar için yol gösterici olmuştur. Ancak eski Türkçe döneminden başlayarak 19. yüzyıla kadar Türkçenin farklı lehçelerinde görülen tıp terimlerinin de içinde olduğu bir “*Tarihi Tıp Terimleri Sözlüğü*” hazırlanması gerekliliğini düşünmekteyiz.

2. Metin örneklerinde görüldüğü gibi hekimlerin üslubuna bakıldığında halkın konuşma diline yakın örnekler ön plandadır. Günlük hayatta kullanılan kelime dağarcığı, kullanılan araç-gereçler vb. ögeler derleme sözlüklerine katkı sağlaması bakımından önemlidir. Aynı zamanda bu kullanımların günümüz Anadolu sahasında ne kadar değiştiği ya da ne kadar aynı şekilde kaldığı hususunda da ipuçları vermesi bakımından değerlidir.

3. Cümlelerde geçen tamlamaların çokluğu, bağlaçların sık kullanımı gibi hususlar da ayrıca sentaks (cümle bilgisi) çalışmaları için farklı bir alan oluşturmaktadır. Kelime gruplarının bu denli zengin olması, dil bilgisi alanında araştırma yapanlar için de çalışma malzemesi ortaya çıkarmaktadır.

4. Her tıp metni son derece anlaşılır bir şekilde yazılmıştır diyemeyiz. Bilhassa çeviri eserlerde fazlaca yabancı dil kullanımı dili ağırlaştırır ana sebeplerdendir. Ancak telif eserlerde bu durum, daha sade dil kullanımı yönündedir. Tarihî tıp metinleri öğretici niteliğe sahip eserlerdir. Edebi eserler gibi benzetme ögelerine sık sık yer verilmiştir. Ancak bu durum öğretici eserlerin daha anlaşılır olması hususunu değiştirmeyecektir. Çünkü hekimlerin buradaki önceliği hitap ettiği kişilerin eserini rahatça anlayabilmesidir.

5. Bu kadar zengin bir malzemeye sahip tıp metinlerinin yazma eserler kütüphanesinde daha rahat bir şekilde bulunması ve incelenmesi adına kataloglama çalışmalarının yeniden gözden geçirilmesi doğru olacaktır. Bu şekilde tıp alanında yazılan binlerce esere daha rahat bir şekilde ulaşılabilecektir.

Kaynakça

AKKUŞ, Mücahit (2008). *Siyâhî Karamanî Larendevî'nin Mecmâ-i Tıp Adlı Eseri (Gramer-Metin-Sözlük)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Kayseri.

AKKUŞ, Mücahit (2018). *Ali Münşi'nin Tercüme-i Ebubekir er-Râzi Adlı Eseri (Söz Dizimi ve Anlambilim İncelemesi)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, Kırıkkale.

ALTINBAŞ, Ayten; SAKİ, Orhan (2003). *Tabîb İbn-i Şerîf Yâdigâr*. Merkez Efendi ve Halk Hekimliği Derneği. İstanbul: Yerküre Yayınları.

ALTINBAŞ, Ayten; OKUTAN Yahya vd. (2004). *Tabîb İbn-i Şerîf Yâdigâr*. Merkez Efendi ve Halk Hekimliği Derneği. İstanbul: Yerküre Yayınları.

BAYAT, Ali Haydar (2016). *Tıp Tarihi*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları.

CANPOLAT, Mustafa; ÖNLER, Zafer (2007). *İshâk bin Murâd Edviye-i Müfrede*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

DİNAR, Talat (2013). *Muderris Hasan Efendi'nin "Gayetü'l-Munteha fi Tedbirü'l-Merza"sı (Hastalıkların Tedavisinde En Son Nokta) (İnceleme-Metin-Dizinler)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Denizli.

DOĞAN, Şaban (2009). *Terceme-i Akrebâdîn Sabuncuoğlu Şerefeddin (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Sakarya.

DOĞAN, Şaban (2012). *Ebulfeyz Mustafa Efendi Risâle-i Feyziyye fî Lügâti'l-Müfredâti't-Tıbbiyye*. İstanbul: Değişim Yayınları.

KÜÇÜKER, Paki (2010). *Mücerreb-nâme Şerefeddin Sabuncuoğlu*. Ankara: Kültür Ajans Yayınları.

KORKMAZ, Zeynep (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

MURAD, Sibel (2009). *Lügat-ı Müşkilât-ı Eczâ Derviş Siyâhî Lârendevî (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Sakarya.

ÖZÇELİK, Saadettin (2001). *Kitabü'l-Mühimmât*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

SARI, Nil (2012). "Tıp (Osmanlı Dönemi)". *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 41, 101-111.

Türkçe Sözlük (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

UZEL, İlter (1999). "Osmanlı-Türk Tıbbı". *Osmanlı*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 8, 485-489.

ÜNVER, A.Süheyl (2014). *Selçuk Tababeti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.